

UOT 398.

## QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ZƏNGİBASAR MAHALINDA TOY MƏRASİMLƏRİ

**ƏLƏKBƏRLİ ƏZİZ USUBƏLİ oğlu**

*AMEA Folklor İnstitutu, dosent*

[eziz\\_elekberli@rambler.ru](mailto:eziz_elekberli@rambler.ru)

*Açar sözlər: İrəvan, Zəngibasar, Qərbi Azərbaycan, yallı, Ağmanqan, Ağdağ, Əyricə*

Zəngibasar mahalı (Zəngibasar rayonu) şimalda və şimal-şərqdə İrəvan şəhəri və Qırxbulaq mahalı (Ellər rayonu) ilə, cənubda və cənub-qərbdə Araz çayı boyunca Türkiyə ilə, qərbdə və şimal-qərbdə Karbi mahalı (Üçkilsə rayonu) ilə, şərqdə və cənub-şərqdə Gərnibasar mahalı (Qəmərli rayonu) ilə sərhəddə yerləşir.

Mahal Qərbi Azərbaycan (indiki “Ermənistan”) ərazisinin (qədim Ərməniyənin) tarixən paytaxt şəhərləri olan Artaşad, Vağarşabad, Dvin və İrəvanın qonşuluğunda yerləşdiyindən mühüm strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur. Elə ona görə bu ərazilər bir tərəfdən yerli hakimiyyətlərin qayğı və diqqəti ilə əhatə olunmuşsa, burada möhtəşəm tikililər ucaldılıb iqtisadiyyat inkişaf etdirilmişsə, digər tərəfdən elə həmin strateji mövqeyinə görə bu ərazilər tez-tez qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalmış, dağıdılmış, yandırılmış, talan edilmişdir (1, 15).

Zəngibasar mahalı ərazisində qədimdən türk-oğuz tayfaları yaşamış, e.ə. II minillikdən üzübəri bu ərazilər qarqar, subar, qamər, sak və s. türk tayfalarının vətəni olmuşdur.

Zəngibasar mahalının əhalisi yaylaq-aran həyatı yaşamışdır, yəni əhali yayda üç ay yaylağa qalxardı. Bu yaylaqlar, əsasən, İrəvan əyalətinin **Ağdağ, Əyricə, Arxaşan, Qızılziyarət, Oyuxlu, Üçtəpə, Ağmanqan** dağlarının ətəklərində, yamaclarında yerləşirdi. 1590-cı ildə tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə də İrəvan nahiyəsinin yaylaqları sırasında **Ağmanqan, Üçtəpə, Qızılziyarət, Kiçik Ağmanqan, Ələyöz** yaylaqlarının adı çəkilmişdir (2, 161-162).

Çobankərə, Mehmandar və Rəhimabad kəndlərinin dəvəçiləri qonşu kəndlərin yaylağa köçməsinə kömək edirdilər. Gecəyarı yola düşən köç dan ulduzu doğanda İrəvan şəhərinin cənub hissəsində Zəngi çayının üstündəki qədim Əlixan körpüsündən keçir, yoxuşla irəliləyir, İrəvan qala divarının baş darvazasına çatır, gün çıxanda Göy məscidin qarşısında dayanırdı. Karvanbaşı burada salavat çevirir, dua oxuyur və karvan yoluna davam edirdi. Toxmağın gölünün kənarında köç düşür, ocaqlar çatılır, adamlar, dəvələr yeyir, dincəlir, qoyun-quzu otlayır, gün batanda karvan təzədən yola çıxırdı.

Yaylaqda hər kəndin öz yurd yeri, obası vardı. Çadırlar elə yerdə qurular və dörd tərəfinə kiçik arx qazılırdı ki, leysan yağış yağanda ziyan verməsin.

Avqustun axırlarında yaylaqdakı köçləri geri qaytarmaq üçün dəvələr yenidən yaylağa gələr, hamı köç tədarükünə başlardı. Yır-yığış edilər, əyirdək, fətir, fəsəli və s. bişirilərdi.

Zəngibasar mahalının elat həyatı ilə bağlı bu məqama ona görə xüsusi diqqət yetirdik ki, folkloru, ilk növbədə, “xalqın adət-ənənələrini əks etdirən incilər xəzinəsidir” (3, 5). Bu adət-ənənələrin formalaşmasına da xalqın həyat və məişət həyatı birbaşa təsir edir. Bu baxımdan mərasim folkloru xüsusi diqqət çəkir.

Mərasim folkloru deyəndə ilk yada düşən toy mərasimi olur. Professor M.Təhmasib demişkən: “İnsan həyatında ən sevincli və unudulmayan hadisə toydur. ...onun ta ilk elçilmə günündən duvaqqapma gününə qədər xüsusi mərasimləri vardır” (4, 100).

Bütöv Azərbaycan ərazisində toy mərasiminin ümumi və müştərək cəhətləri nə qədər çox olsa da, tarixi, etnik və coğrafi əlamətlərə görə hər bölgənin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri də

vardır ki, bütün bunlar bir yerdə ümumazərbaycan mədəniyyətinin mənzərəsini təşkil edir. Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar mahalında (o cümlədən bütün İrəvan çuxurunda) da toy mərasimlərinin bir sıra özünəməxsus cəhətləri vardır (5, 58-67).

Zəngibasar mahalında toy mərasimləri, adətən, payızda – el yaylaqdan qayıtdıqdan sonra keçirilərdi. Burada toyun bünövrəsi bəzən beşikdə qoyulurdu. Başqa sözlə, **göbəkədsi** adəti geniş yayılmışdı. Yəni qız uşağı dünyaya gələndə onun göbəyini kiməsə kəsirdilər. Qız böyüyəndə ad olunduğu, başqa sözlə, göbəkədsi (və ya göbəkəsməsi) olan oğlana ərə getməli idi. Şübhəsiz ki, bu məsələdə hökm yox idi. Uşaq vaxtından bir-birinə göbəkədsi olanlar heç də həmişə bu adətə əməl etmirdilər. Xatırladıq ki, bu milli adət "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da qabarıq şəkildə özünə yer almışdır.

Göbəkədsidən başqa, **deyikli** adəti də geniş yayılmışdı. Bu, uşaq vaxtından qızı kiməsə ad eləmək adəti idi. Ona görə də göbəkəsməsi və ya deyiklisi olan qızlara elçi getməyi heç kəs ağına belə gətirməzdi. Bu, kiminsə nişanlısına elçi düşmək kimi bir iş idi və, təbii ki, ciddi düşmənçiliyə səbəb olardı. Yalnız bu göbəkədsi və ya deyikli məsələsinin baş tutmadığı (qızın getmədiyi, oğlanın almadığı, valideynlərin razı olmadığı və s.) təqdirdə başqaları qıza elçi gedərdilər.

İrəvan çuxurundakı bütün toylar kimi, Zəngibasar mahalında da keçmişdə toylar qara zurna, ney və nağara ilə keçirilərdi.

Zəngibasar mahalında toy mərasimi, adətən, cüt günlər, bəzən də cümə günləri başlayar və üç gün davam edərdi. Mahalın müxtəlif kəndlərində bu mərasim, onun ayrı-ayrı mərhələləri qismən fərqli şəkildə olsa da, bir-birinə oxşar idi. Məsələn: Uluxanlıda toyun birinci günü xına gecəsi olurdu. Gündüzdən mal kəsilirdi. Oğlan evində bir qədər toy çalınandan sonra kənddə həmin toydan qabaq sonuncu təzə gəlinin qapısına gedir, orada çalib-oyunayır, həmin gəlini toya dəvət edirdilər. Axşam oğlan evindən qız evinə xına xonçası aparılır, burada xınayaxdı mərasimi icra olunur, çalınır, oynanır, sonra həmin xınadan götürüb, oğlan evinə qayıdır, xınayaxdı mərasimini burada da davam etdirir, gecə saat 11-12-yə qədər çalib-oyunayır, yeyib-içirdilər. Sonra başlayırdı bəy tərifi. Bu da çəkirdi gecə saat 2-yə kimi.

Mağarı toybaşı idarə edərdi. O, meydanı genişləndirmək üçün əlindəki çubuğu adamların ayaqları ucundan yerə çəkər, hamını geri çəkilib meydanı genişləndirməyə vadar edərdi. Toybaşı gəlinləri, qızları, qonaqları növbə ilə oynadardı.

**Yallı** bu toyların sevimli oyunu idi. Yallının başını əlində dəsmal və ya çubuq tutan şəxs – **yallıbaşı** çəkərdi. O, əlindəki yaylığı yuxarı qaldırıb dabanını yerə əvvəl ehmalca vurur və qara zurnanın sədası altında yavaş-yavaş sürətini artırır, sonra vəcdə gəlib, ritmə uyğun hərəkətlərlə dəstəni çəkib öz arxasınca aparardı. Yallı geri dönəndə sonuncu şəxs yallıbaşını əvəz etmiş olurdu.

Yallıdan başqa, toylarda **haxışta**, **mirzəyi**, **ləzgiyi**, **şalaxo**, **tərəkəmə**, **süleymani**, **qazı-qazı** və b. havalar da tez-tez oynanardı. **Köçəri** rəqsi də Yallının bir növü idi. Gəncliyi bu oyunların içində keçmiş professor S.Şükürov toylardakı **Köçəri** və **Bətulla** rəqslərini təsvir edərək yazır ki, köçəri oynayanlar iki kiçik addımdan sonra atdıqları üçüncü addımda dizlərini azacıq qatlayar, çökərmişlər. Buna görə də bu rəqsə əvvəllər **çökəri** demiş, **ç** və **k** hərflərinin yerdəyişməsi nəticəsində sonralar o, köçəri şəklinə düşmüşdür. Köçəridən sonra Bətulla rəqsinə keçiləmiş. Bətullada qol-qola tutar, hər addımdan bir dizlərini bükər və irəliyə doğru tullanardılar. Bətulla sürət və çeviklik tələb etdiyindən onu cavanlar oynayırdılar. Ehtimal elmək olar ki, Bətulla ilkin variantında **“bərktullan”** (yerli dialektdə **bərk** sözü **bərt** kimi tələffüz olunur) şəklində olmuşdur.

Üçayaq rəqsində isə üç addımdan sonra sağ və sol ayağın əvvəl ucunu, sonra dabanını yerə toxundurur, yenidən irəliyə doğru üç ağır addım atırdılar.

Toyçular, yəni toyu aparən musiqiçilər, adətən, şabaşa gedərdilər. Şabaş nə yığılsa, onların olar, razı qalardılar. Keçmişdə tez-tez toya aşıqlar da dəvət olunardı.

Toyun ikinci günü səhər tezdən xaş süfrəsi açılar, bura xeyli adam yığılar, yeyib-içərdilər. Xaşdan durandan sonra musiqiçilər bir-iki saat dincələr, sonra muğam saatına başlayardılar. Muğam saati gəlin gətirməyə gedənə qədər davam edərdi.

Gəlini başı örtülü, piyada (keçmişdə atla) gətirərdilər. Əvvəllər gəlin həyəətə daxil olanda bəy başının dəstəsi ilə onu qarşılayar, gəlinin başına meyvə, adətən, alma atardı. Gəlinin başını incitməsin deyər alma əvvəldən dilimlənmiş olar, dəyən kimi paralanıb dağılardı. Deyilənə görə, bu paralanmanın birin çox olmaq, oğullu-uşaqly olmaq kimi rəmzi mənası da varmış. Bununla belə, gəlinin başına sini də tutardılar ki, atılan alma dəyəndə incitməsin. Son vaxtlar meyvə əvəzinə gəlinin başına şirniyyat, qəpik pul atardılar. Həyəətə daxil olan gəlinin ayağının altında mütləq qurban kəsilərdi. Gəlin aparıldığı evdə oturmazdı. Ta ki qayınata və ya qayınata əvəzi şəxs gəlib ona hədiyyə (inək, düyə, at, qoyun və ya qızıl əşya) boyun olmasaydı. Sonralar da gəlin ər evində uzun illər böyük qayınla, qayınata və bəzən də qayınana ilə danışmağı özünə ar bilərdi. Onlar gəlinin səsini eşitməzdilər. Gəlin yaşmaqla gəzərdi.

Gəlini gətirəndən sonra toyun əsas məclisi başlayardı. Bu məclisdə ancaq kişilər oturardı, qadınlar, uşaqlar olmazdı. Məclisdə içənlərlə içməyənlər də ayrı-ayrı əyləşərdilər. Axşam saat 9-10-da məclis qurtarandan sonra meydan açılar, arvad-uşaq yığılar, toy yenidən qızışardı. Yenə də gecə saat 1-2-yə qədər çalib-oyunayardılar.

Səhəri gün duvaq məclisi olardı, ora da ancaq qadınlar yığılardı. Duvaqdan sonra toy bitmiş hesab olunardı.

Toy evinə ərki çatan qohum-dost cavanlar toydan sonra da bir həftə gedib-gələr, buna zarafatla “**qazandibi**” deyər, olub-qalandan yeyib-içərdilər.

Zəngibasarin bəzi kəndlərində isə toyun birinci günü çal-çağır məclisi axşam saat 5-dən gecə yarısına qədər çəkər, kəndin sonuncu gəlininin çalğı ilə toya dəvət edilməsi, qız evindən toy xonçasının gətirilməsi, bu xonçanın tərif edilməsi, parça biçimi, xınayaxdı mərasimi toyun ikinci günii həyata keçirilərdi. Üçüncü gün toy qız evinə köçər, gəlini axşam saat 5-6-da gətirərdilər. Bundan sonra oğlan evində yeyib-içmək məclisi başlayar, bu məclisin başa çatması ilə toy da qurtarardı.

**Sünnət mərasimi** Zəngibasarda və bütün İrəvan çuxurunda böyük bir təntənə ilə icra olunurdu. Ailə başçısının ən yaxın dostu, qardaşlığı oğul uşağına kirvə tutular, bu kirvəlik nəsilbənəsil davam etdirilərdi. Hətta belə bir söz vardı ki, kirvəni dəyişməzlər, bunun düşər-düşməzi olar. Kirvəlik yaxın, hətta ondan da yuxarı səviyyədə qohumluq hesab edilirdi. Təsəvvür edin ki, əmi, dayı, xala, bibi kimi yaxın qohumların qızı ilə ailə qurmaq mümkün sayılsa da, kirvənin qızı ilə evlənmək qəti olaraq mümkün deyildi. Kirvə sünnət olunan uşağa başdan-ayağa təzə paltar alar, həm kirvə, həm qohum-əqrəba tərəfindən sünnət evinə şirniyyat dolu çoxlu xonçalar gələr, uşaq sağalandan sonra onun valideynləri kirvənin və onun bütün ailə üzvlərinin, hətta yaxın qohumlarının hər birinin adına qiymətli hədiyyələrlə (buna “xələt” deyərdilər) bunun qarşılığını verər, bir müddət sonra kirvə eyni ilə belə bir mərasimlə təzə kirvənin evinə qədəm basardı. Bu qarşılıqlı gediş-gəliş hər Novruz bayramında təkrar olunardı.

Sünnət toylarında ən hörmətli adamlara iki rəngli çay verilərdi. Hamı da həsədlə baxardı ki, filankəsə iki rəngli çay verildi. Həmin adam da əda ilə çayı içib nəlbəkiyə 3-5 manat qoyardı.

## ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan: 10 cildə, II cild. Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları. Bakı: Ağrıdağ, 2002, 564 s.
2. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
3. Xürrəmçizi A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Səda, 2002, 270 s.
4. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild. Bakı: Mütərcim, 2010, 488 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası, 10-cu kitab, İrəvan çuxuru folkloru. Bakı: Səda, 2004, 552 s.

**РЕЗЮМЕ**

**СВАДЕБНЫЙ ОБРЯД В ЗАНГИБАСАРСКОМ РЕГИОНЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА**

*Алекперли А.У.*

**Ключевые слова:** *Эриван, Зангибасар, Западный Азербайджан, яллы, Агманган, Агдаг, Эйриджа*

Обрядовый фольклор является неотъемлемой частью азербайджанского фольклора. Обрядовый фольклор собран и изучен частично, а на территории, которая осталась в пределах Армении, ввиду депортации в конце XX века азербайджанцев с этих земель, этот вид фольклора вовсе забыт.

В этой статье мы рассмотрели и проанализировали некоторые специфические особенности свадебных торжеств Зангибасарского региона, одного из самых основных районов Западного Азербайджана. Особое внимание было уделено различным народным танцам, которые исполнялись на свадебной церемонии, в частности танцу «яллы».

**SUMMARY**

**WEDDING CEREMONY IN ZANGIBASAR REGION OF WESTERN AZERBAIJAN**

*Alakbarli A.U.*

**Key words:** *Irevan, Zangibasar, Western Azerbaijan, yalli, Aghmangan, Aghdagh, Ayrija*

The ceremony folklore is an inseparable part of Azerbaijani folklore. Though this part of folklore was collected and investigated partially, the ceremony folklore of Western Azerbaijani regions was not in the centre of attention in the territory of the fictional “Armenia” government in the last century.

In the article we look through, investigate and pay attention to the wedding rituals of the Zengezur region which is one of the famous regions of Western Azerbaijan. Especially, the attention is paid to the various folk dances, the kinds of yalli dance performed in wedding ceremony.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.10.2017
	Son variant	26.12.2017